

UOT 78.07

ŞƏHƏR FOLKLORU PROBLEMİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ü.İ. Əliyeva

(AMEA-nın akademiki M.K.İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Urbanizasiya hadisəsinin əsasını ölkə daxili miqrasiyalar təşkil etdiyindən və şəhərə köçənlərin bütün bölgələri əhatə etməsi səbəbindən şəhər folkloru variantlılıq baxımından daha zəngin və çoxşəxslidir. Müxtəlif bölgələrdən gələn əhəlinin özü ilə gətirdiyi el sənəti nümunələri tez bir zamanda yerliləşir, ilkin məzmun və formasını saxlasa da, tez bir zamanda yerli xalqın şivəsinə uyğunlaşır. Bu səbəbdən də materialların genezisinin aydınlaşdırılmasında, şivə faktorunun önəmi eynən coğrafi adlar qədər çoxdur. Araşdırmalar göstərir ki, coğrafi adlar bu və ya digər folklor nümunəsinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində həmişə etalon rolunda çıxış edə bilmir.

Açar sözlər: Rəvayət, əfsanə, coğrafi ad, şivə, genezis

Müxtəlif bölgələrdən toplanan, həmin bölgələrin spesifik xüsusiyyətlərini özündə daşıyan folklor nümunələrinin digər bölgələrdə də çoxsaylı variantlarına rast gəlinməsi məsələsinə toxunan mütəxəssislər bu fenomeni bir qayda olaraq, ayrı-ayrı soy və boyların miqrasiyası ilə əlaqələndirirlər. Məhz miqrasiya edən soy və boylar əski yaşayış yerlərindəki şifahi ədəbiyyat nümunələrini özü ilə daşımış və nəticədə sözügedən nümunələrin yayılma arealını genişləndirmiş, onların müxtəlif məhəlli variantlarının yaranmasına təkan vermişlər.

Həç kəsə sirr deyil ki, miqrasiyaların əsas ünvanlarından biri şəhərlərdir. Urbanizasiya hadisəsinin əsasını daha ölkə daxili miqrasiyalar təşkil etdiyindən və şəhərə köçənlərin bütün bölgələri əhatə etməsi səbəbindən şəhər folkloru variantlılıq baxımından daha zəngin və çoxşəxslidir. Müxtəlif bölgələrdən gələn əhəlinin özü ilə gətirdiyi el sənəti nümunələri tez bir zamanda yerliləşir, ilkin məzmun və formasını saxlasa da, tez bir zamanda yerli xalqın şivəsinə uyğunlaşır. Təsədüfi deyil ki, ölkəmizin müxtəlif bölgələrindən toplanmış eyni folklor nümunələri bir-birindən məhz söyləyənlərin şivələri arasındakı fərq qədər fərqli sahibdirlər. Deyilənlərə ən gözəl misal kimi Azərbaycanın iki qədim şəhərindən – Naxçıvan və Bakıdan dərlənmiş bir tapmacanı göstərə bilərik. Həmin tapmacanın Bakı variantı belə səslənir:

*Ay gedir adamınan,
Bir xonça badamınan,*

*Nə dili var, nə ağzı
Danışır adamınan.*

Naxçıvan variantı isə belədir:

*Ay gedər adamla,
Bir xonça badamla,
Nə dili var, nə ağzı
Hey danışar adamla (1).*

Tapmacanın Bakı şivəsində qeydə alınmış variantında 1, 2 və 4-cü misralarının sonundakı “-ınan” şəkilçisinə Naxçıvan variantında “-la” şəkilçisi uyğun gəlir. Yəni iki variant arasındakı əsas fərq budur. Digər bir fərq isə budur ki, Naxçıvan variantında 4-cü misrada rastlanan “hey” kəlməsi Bakı variantında yoxdur. Bu da variantlardakı fərqli “-la” və “-ınan” şəkilçilərinə hecaların sayından qaynaqlanır. Məhz bu hal Bakı variantında misralardakı heca sayının dəyişməsinə, nəticədə birhecalı “hey” kəlməsinin ortadan qalxmasına səbəb olmuşdur.

Maraqlıdır ki, eyni tapmacaya Bakının Güzdək kəndində yaşayan 50 yaşlı Pərviz Novruz oğlu Orucovun dilindən qeydə aldığımız tapmacalar içərisində də rast gəlməkdəyik və Güzdək variantını, təqdim etdiyimiz iki variantdan onun yerli şivədə olması fərqləndirir:

*Ay gedət adamla,
Bir xonça badamnan,
Nə dili var, nə ağzı
Hey danışat adamla.*

Bu variantda Bakı şəhərinin özündən toplanmış variantdan fərqli olaraq, “hey” ifadəsinin ixtisara düşmədiyini, tapmacanın ilkin şəklini saxladığını görməkdəyik ki, bu fakt müxtəlif variantlarını təqdim etdiyimiz tapmacanın Bakıya kənardan gəlmə olduğunu deməyə əsas verir. Yəni sözügedən folklor nümunəsi Bakıda yaranmamışdır. Lakin tapmacalar içərisində eləsinə də rast gəlinir ki, o sırf Bakının malıdır və şəhərdən bölgələrə miqrasiyalar məhdud olduğu üçün miqrasiya etməmiş və yeni-yeni variantlar qazana bilməmişdir. Cavabı “başmaq” olan tapmaca belədir:

Anon çevirir, aton təpər.

Təmiş Bakı şivəsində olan bu tapmaca barədə məlumat verən və ətraflı təhlil edən V. Xuluflu tapmacanın sırf şəhər mühiti ilə bağlı olduğunu bildirmişdir (7, s. 4).

Söhbət tapmacadan və tanınmış folklorşünas alim V. Xulufludan düşmüşkən qeyd edək, V. Xuluflu özünün “Tapmacalar” kitabına digər bölgələrdən toplanmış tapmacalarla yanaşı Azərbaycanın Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Dərbənd, Naxçıvan və İrəvan şəhərlərindən dərlənmiş çox sayda tapmaca da daxil etmişdir ki, bunlardan 18-i bilavasitə Bakı şəhərindən, 72-si Bakının Buzovna, 1-i isə Şağan kəndlərindən, 55-i Gəncədən, 71-i Naxçıvandan, 16-sı Şamaxı şəhərindən, 10-u Şəki şəhərindən əldə edilmişdir. Kitabda Dərbənd, İrəvan, Tiflis və Şuşa şəhərlərindən dərlənmiş tapmacalar da yer almıdadır. Bütün bu nümunələr şəhər folklorunun nümunələri kimi gözdən keçirilməli və məhz bu kontekstdə təhlil edilməlidir.

Şəhər folklorundan danışarkən qeyd edilməlidir ki, tapmaca, atalar sözləri, nağıl və s. şifahi xalq nümunələrindən fərqli olaraq yerli rəvayət və əfsanələr, xüsusən də ayrı-ayrı şəhərlərin mənşəyi, onlardakı fərqli memarlıq abidələri ilə bağlı bu kimi folklor nümunələri bilavasitə şəhərlərin özlərində ortaya çıxır və miqrasiya nəticəsində kənardan gələrək “yerliləşmir”. Bu baxımdan Dərbənd folkloru da istisna deyildir.

Azərbaycanın Bakı, Gəncə, Təbriz, Ördəbil, İrəvan, Naxçıvan, Şamaxı, Şəki və Bərdə kimi şəhərləri ilə yanaşı qədim yaşayış məskənlərindən olan Dərbənd şəhərinin məşhur qalasının tikilişi bəziləri tərəfindən VI əsrə, yəni Sasanilər

dövrünə aid edilsə də, aparılmış arxeoloji qazıntıları həmin ərazidə hələ eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə qala olduğunu göstərir.

Dərbənd şəhəri və onun ətraf kəndlərinə zaman-zaman bəzi elmi ekspedisiyalar təşkil edilsə də bölgənin folklorunun əsaslı və ətraflı şəkildə tədqiqi AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun folklor şöbəsinin adı ilə bağlıdır. Həmin şöbənin əməkdaşlarının 1987-1989-cu illərdə Dərbəndə və onun ətraf kəndlərinə təşkil etdikləri ekspedisiyalar zamanı çox sayda dəyərli folklor nümunəsi toplanıb yazıya alınmış və həmin materiallar əsasında ayrıca kitab tərtib olunmuş, həmin kitab çoxcildli “Azərbaycan folkloru antologiyası” silsiləsinə daxil edilmişdir.

Kitaba daxil edilmiş folklor örnəklərindən belə aydın olur ki, bölgənin folkloru da şəhərin və ətraf kəndlərin tarixi qədər qədim və zəngindir. Bu, ilk növbədə rəvayət və əfsanələrdən, eləcə də digər nümunələrdən görünür. Rəvayətlərdə “tarixi aspekt” daha güclüdür. Başqa sözlə desək, rəvayətdə tarix təhkiyə yolu ilə bir növ bərpa olunur. Tarixən olmuş hadisələr, fəaliyyət göstərmiş şəxsiyyətlər, hər hansı yerin, dağın, bulğun və s. bu və ya digər şəkildə adlandırılmasının səbəbləri haqqında məlumatlar rəvayətlərin əsas məğzini təşkil edir. Rəvayətlərin bu funksional mənasından çıxış edilsə, onları tarixi və toponomik rəvayətlər kimi təsnif etmək mümkündür” (3, s. 8, 69-87).

Bunlardan başqa, AMEA Folklor İnstitutu əməkdaşlarının toplayaraq 2014-cü ildə nəşr etdirdikləri “Dərbənd folklor örnəkləri” silsiləsindən 1-ci kitaba daxil etdikləri rəvayət və əfsanələri də xüsusi qeyd etmək lazımdır (5, s. 49-83).

Beləliklə, əlimizdə Dərbənd şəhərindən və ətraf kəndlərdən toplanmış üst-üstə 43 rəvayət və əfsanə vardır ki, onların böyük əksəriyyəti bilavasitə Dərbəndin özündə ərsəyə gəlmişdir və şəhər folkloru kateqoriyasına daxildir. Həmin süjetlərdən ən maraqlılarından biri, heç şübhəsiz ki, “Dərbəndin alınması” adlı süjetdir. Xalqımızın şifahi tarix salnaməsi kimi xarakterizə edilə biləcək bu rəvayətdə bir dərbəndlinin xəyanəti nəticəsində ərəblərin şəhəri ələ keçirməsindən danışılır. Tədqiqatçılar bu rəvayətin süjeti ilə IX əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi Bəlazurinin həmin ha-

disə ilə bağlı verdiyi məlumat arasında müəyyən yaxınlıq görürlər (3, s. 9, 77-78).

Eyni sözləri Naxçıvan əfsanələri barədə də söyləmək mümkündür.

Naxçıvan əfsanələrinin tanınmış tədqiqatçısı M. R. İsmayılın apardığı tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, əfsanələrdə əks olunan coğrafi məkan bilavasitə Naxçıvan ərazisi üçün xarakterikdir. “Bu, “Nuh tufanı” əfsanəsində xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Qədim Şumer əfsanələrindən qaynaqlanan bu əfsanədə təsvir olunan coğrafiya Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazinin həddlərindədir. Əfsanədə əks olunan mifoloji motivlər də xalqımızın əski təfəkkür tərzilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, əfsanədə əks olunan obrazların mifoloji xüsusiyyətləri, onların bir-biri ilə əlaqəsi Azərbaycan folklorunun digər janrlarındakı obrazları ilə üst-üstə düşür.

Əfsanələrdə Naxçıvanın coğrafi mühitinin və ümumtürk təfəkkür tərzinin əks olunması bu coğrafiyanın əski türklərin ulu yurdu və inancları ilə bağlı olduğunu, türklərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda qədim dövrdən yaşadığını deməyə əsas verir” (6, s. 165).

Eyni sözləri Bakı şəhərindən və ətraf kəndlərdən toplanmış əfsanə və rəvayətlər haqqında da söyləmək olar. Burada da coğrafi amil ön sıraya çıxır. Bu baxımdan “Bibiheybət” əfsanəsini misal çəkməyə bəsləyirik. Həcmi çox qısa olan və “Deyilənlərə görə” ifadəsiylə başlayan bu süjetdə bildirilir ki, İrandan iki qız Heybət adlı bir adamın gəmisi ilə Şıx kəndinə gəlir. “Heybət bu qızlara bibi deyərmiş. Az sonra Heybətin gəmisi ilə İrandan bibilərin yanına qırx qız da gəlir. Bu qızlara hamı hörmət edir, onlara ziyarətə gəlirlərmiş.

Bir müddət keçir, qızların hamısı ölür. Heybət bunların qəbirlərinin üstündə günbəz tikdirir. Heybət öləndə də qızların qəbirlərinin yanında dəfn edilir. Beləliklə, bura Bibiheybət adlanır” (4, s. 96).

“Pirşağı piri” əfsanəsi də qısa əfsanələrdəndir. Burada deyilir: “Abşeronda əhali tərəfindən pir deyər ziyarət olunan yerlərdən biri də Pirşağı qəsəbəsindədir. Maraqlı burasıdır ki, pirşagılıqlar hələ indiyə kimi kəndlərinin adının həmin yerdə fəaliyyət göstərərək, ölümündən

sonra dəfn olunmuş şəxs ilə əlaqədar meydana çıxdığını da bilmirlər” (4, s. 101).

Qeyd edək ki, Bakı-Abşeron folklorunun toplanmasında Təvəkkül Səlimov-Şağaninin və Ə.H. Tahirovun böyük əməyi olmuşdur. Hazırda elmə çox sayda Bakı-Abşeron rəvayət və əfsanəsi məlumdur.

Bütün bu əfsanə və rəvayətlərdə çəkilən yer adlarının hamısı Bakı-Abşeron zonası ilə bağlıdır ki, bu da onların hamısının məhz Bakıda ərsəyə gəldiyini göstərməkdədir. Deyilənlərin digər bir sübutu isə, əlbəttə ki, şivədir.

Şəhər folklorundan söz açarkən Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan İrəvanı da unutmamaq lazımdır. Bu şəhərdə də çox sayda rəvayət və əfsanə ərsəyə gətirilmişdir ki, onlar da bölgənin coğrafiyası ilə sıx surətdə bağlıdır (2, s. 70-98),

Bunlardan “Yeddi qardaş dağı” əfsanəsi diqqət çəkir, çünki bənzər adlı əfsanə (Yeddi qardaş qalası) Dərbənddən də toplanmışdır. İrəvanda qeydə alınmış əfsanədə deyilir ki, bir el ağsaqqalının boya-başa çatmış yeddi oğlu vardı. “Özü – Üçkilə mahalında kənddə qocalmış, əli ta qılinc tutmurdu. Yağılar fürsəti bada vermir, tez-tez basqın edib eli talıyırmışdılar. Günnərin bir günü yenə yağılar gəlir. Yeddi qardaş qoşun yığıb onların qabağına çıxır.

Ancax bunnar cavan, yağılar neçə ilin qan tökənnəri. Döyüş başdanır. Yeddi qardaşın qoşunu basılır. Qardaşlar görür ki, qoşun basıldı, yağılar yenə eli çapıb talayacaxlar. Üzdərini göyə tutub Tanrıya yalvarırlar ki, ya Tanrı bizi keçilməz dağa döndər qabağı kəsəh elimizə soxulmasınlar.

Tanrı eşidir onları, qardaşların yeddisi də dağa dönüb yan-yana düzülüllər. Yağılar kəşməyə yol tapmır, qayıdıb bir yollux gedillər.

Camahat o dağlara “Yeddi qardaş dağı” deməyə başlayır” (2, s. 78).

Bu əfsanəni Dərbənddən toplanan “Yeddi qardaş qalası” əfsanəsi (3, s. 54-56) ilə müqayisə etdikdə onların süjetləri arasında genetik bir bağ olduğunu göstərməkdədir. İkinci əfsanə daha geniş və təkmildir. Üstəlik burada düşmənin kimliyi də göstərilir və onun Nadir şah olduğu məlum olur. Bu isə əfsanənin Dərbənd variantının öz kökünü İrəvan variantından aldığını, bu

halda süjetlərin köçü faktı ilə üzləşdiyimizi söyləməyə əsas verir.

Deyilənlərdən belə aydın olur ki, coğrafi adlar bu və ya digər folklor nümunəsinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində həmişə etalon rolunda çıxış edə bilməz. Məsələn, Dərbənd mənşəli olduğu heç bir şübhə oyatmayan “İsgəndər səddi” adlı rəvayətlə (5, s. 75-76).bütünlülklə səsləşən aşağıdakı misralar deyilənlərə ən gözəl misaldır:

*Ay ağalar, gəlin tərifin deyim,
Nə əcəb düşübdü yeri Dərbəndin.
İsgəndər əlilə olub bərqərar,
Çəkilibdi bürcü-barı Dərbəndin*

(5, s. 4).

Bu misraların müəllifi Aşıq Abbas Tufarqanlıdır. Onun XVI əsrdə yaşadığı, əslən Cənubi Azərbaycandakı Tufarqandan olduğu məlumdur. Bu fakt Dərbənd səddi ilə bağlı süjetin Tufarqanda meydana çıxdığı anlamına gəlməz.

Rəvayətdə diqqəti çəkən ən maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, burada xəzərlərdən söhbət açılır. Maraqlıdır ki, eyni süjeti öz “İskəndərnamə”sinə daxil edən Nizami Gəncəvi də xəzərləri, başqa sözlə “xəzran”ı (xəzran // xəzərlər) yad etməkdədir. Poemada bildirilir ki, xəzərlər İsgəndərə qıpçaqlardan şikayət edir və onlarla öz aralarında bir sədd tikməsinə xahiş edirlər:

*O dağda əhali doymuşdu cana,
Şikayət etdilər o hökümranə:
“Bu qıpçaq xalqı dəhşətdir, dəhşət...
Əkin əkməyə də bizdə yox cürət,
Axına başlarkən açıq dağlardan,
Əkindən, biçindən qoymazlar nişan.
Axından ölkəmiz çox ziyan edir,
Malımız, canımız, məhv olub gedir.
Rahatlıq versəydin bu ölkəmizə,
Böyük bir məthəmət edərdin bizə.
Bu açıq və uçuq yerləri bir-bir,
Daş ilə dağ kimi eyləsin təmir.*

*Onda çöl xalqının axınlarından,
Rahatlıq içində dincələr xəzran”.*
Əmr etdi: “Nə qədər açıq, uçuq var,
Çəksin bu xəzranın xalqı bir hasar,
Gecə də, gündüz də qara daşlara,
Olduqca böyük səd çəkilsin yola”.
İş bilən, sınıanmış daş yonanlardan,
Dağlarda açıqı sədlə bağlayan.
Bilikli ustalar göndərdi ora,
Keçdilər alındı möhkəm hasara.
Hasar işlərindən azad olaraq,
Hərəkət qəsdilə ucaltdı bayraq

(8, s. 236-237).

Bu fakt bir daha sübut edir ki, Nizami Gəncəvi də eynən Aşıq Tufarqanlı kimi Dərbənd mənşəli folklor nümunəsindən yaralanmışdır.

Materialların genezisinin aydınlaşdırılmasında, əlbəttə ki, şivə faktoru da çox önəmlidir. Məlum olduğu kimi Azərbaycanın yerli şivələri ölkəmizin tarixi ərazilərində kompakt şəkildə etnik türklərin danışdıqları məhəlli şivələrin məcmusudur. Genezis məsələsi ilə məşğul olan folklorşünas alimlərin onları dərinləndirən bilməsi vacib şərtlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı T. Vəli Xulufu // "Mədəniyyət" qəzeti, 25. 05. 2016
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, X kitab (İrəvan çuxuru folkloru), Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2004.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, XIV kitab (Dərbənd folkloru), Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2006.
4. Bakı folklor örnəkləri. 2-ci kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2015. 320 s.
5. Dərbənd folklor örnəkləri, 1-ci kitab, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, 368 s.
6. İsmayıl M. R. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 208 s.
7. Xulufu V. Tapmacalar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Bakı, Nurlan, 2013. 112 s.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004. 432 s.
9. Базури. Книга завоевания стран. Баку, 1927.

AMEA-nın Folklor İnstitutu
ulker63@mail.ru

GENERAL ISSUES OF URBAN FOLKLORE

U.I. Aliyeva

Urban folklore is richer and more diverse in terms of variety, due to the fact that the basis of urbanization is more internal migration and the migration of migrants to the whole region. Samples of handicrafts were brought by people from different regions quickly settle down and although they retain their original content and form, they quickly adapt to the dialect of the local people. For this reason, the importance of the dialect factor in clarifying the genesis of materials is as great as the names of geographical names. Research shows that geographical names do not always serve as a benchmark in determining the origin of a particular pattern of folklore.

Keywords: *rumor, legend, geographical name, dialect, genesis*

ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ГОРОДСКОГО ФОЛЬКЛОРА

У.И. Алиева

Поскольку в основе явления урбанизации лежат более крупные внутренние миграции, а городские переселенцы охватывают целые регионы, городской фольклор становится богаче и разнообразнее по вариантности. Образцы народного творчества, привезенные мигрантами из разных регионов, быстро оседают и приспосабливаются к говору местного населения, хотя и сохраняют первоначальное содержание и форму. В силу этого значение фактора говора в выяснении генезиса материалов так же велико, как и географические названия. Исследования показывают, что географические названия не всегда могут выступать в качестве эталона при определении происхождения того или иного фольклорного образца.

Ключевые слова: *предание, легенда, географическое название, говор, генезис*